2. Потапов Л. П. Из этнической истории кумандинцев // История, археология и этнография Средней Азии. М., 1968. с. 316–323
3. А. Куник (см. его прим. на с. 387 в кн.: Дорн Б. Каспий. О походах древних русских в Табаристан. // Записки Императорской Академии Наук. Т. 26. Кн. 1. СПб., 1875).
4. Никитин А. Л. Основания русской истории. М., 2001, с. 430–431
5. Плетнева С. А. Половцы. М., 1990. с. 115
6. Плетнева С.А. Древности черных клобуков // Свод археологических источников Москва, 1973. с.22
7. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов, Г.А. Федоров-Давыдов, Москва, 1966. с.14
8. Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана Алматы. Гылым, 1995.

Қазіргі кезеңдегі Орталық Қазақстанның сақ дәуірі ескерткіштерін зерттеу тарихы

Үмітқалиев Д.
Ғылыми жетекшісі: т.ғ.к., доцент К.К. Абдрахманова
Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

XX ғ. 80-ші жылдарының соңынан Солтүстік және Орталық Қазақстанның ерте темір ғасырын зерттеу жұмысы кенінен жүргізіле басталады. Осы кезеңде зерттелген ескерткіштер спектрінің яғни зерттеудің кеңеюімен сипатталады. Сарыарқа жерінде ескерткіштердің жаңаша түрлері ашылып зерттеу басталды. Олар обалар, тас мүсіндер және қоныстар мен қыстақтар. Материалдың жинақталуы Тасмола тарихи-этнографиялық қауымдастығының жергілікті нұсқаларының бөлінуіне, "мұртты"қорғандардың уақытымен этномәдени тиесілігіне көзқарастардың қайта қаралуына әкелді. Орталық Қазақстанның ерте темір дәуірі үшін тасмола археологиялық мәдениеті тарихындағы соңғы кезең ретінде Қорғантас кезеңінің бөлінуі болып табылады.

Орталық Қазақстанның ерте темір дәуірінің ескерткіштеріне белсенді кешенді зерттеулер XX ғасырдың 80-ші жылдарында басталған. Незгізгі зерттеу аймағы Баянауыл-Қарқаралы аумағы болды. Зерттеу жұмыстарын Ә.Х. Марғұлан атындағы археологиялық институты А.З. Бейсеновтың жетекшілігімен Сарыарқа археологиялық экспедициясы жүргізді. 30 жылдық жұмысының нәтижесінде Тасмола мәдениетінің мазмұны туралы біздің көзқарасымыз айтарлықтай кеңейді. Ғылыми ізденістер бағыты мен алынған нәтижелерге сүйене отырып, Орталық Қазақстанның тасмола ежелгі дәуірлерін зерттеудің үшінші кезеңін екі кезеңге бөлуге болады: 1988-1997 жж.; 2000-2010 жж. Зерттеу тұрғысынан алғанда, бірінші кезең тасмола мәдениетін зерттеудің дәстүрлі тақырыптарын әзірлеумен сипатталады: жерлеу салтының бөлшектерін нақтылау, "мұртты" қорғандарды интерпретациялаудағы жаңа тәсілдер. 1988-1993 жылдары А. З. Бейсенов елуден астам обаны жерлеу орындарын қазып алды, оның отыз сегізі б.з.д. VII-IV ғасырларды қамтиды ал он үш оба III-I ғғ қамтиды., [1, 68 б.]. Жерлеу дәстүрі бойынша қызықты материалдар мен мәліметтер Павлодар облысы Баянауыл ауданы, Қарасор өзеңі маңындағы Майкубень 1, 2, 3 обалар тобын қазу нәтижесінде алынған. Мұнда сақ дәуірінің 11 қорғаны қазылды. Олардың ішінде Майкөбен 3 тобының он екінші обасында терістік белдігі бар жауынгерді жерлеген. Осы жерден жерлеулер бойынша жаңа материал болды [2, 15 б.]. Қазба жұмыстарымен қатар барлық мұрағаттық есептер көтерілді, жарияланған материалдар іздестірілді, тасмола тайпаларының жерлеу салтының белгілерін анықтау үшін статистикалық есептер жасалды және б. з. д. VII-II ғғ. дейінгі жораларды сипаттау тексерілді. Зерттеудің бірінші кезеңі А. З. Бейсеновтың кандидаттық диссертациясымен аяқталады. Диссертацияның қорытындысы жүз жетпіс обадан алынған материалдарында жасалған. Оның жүз елу бірі заттық жараққа сәйкес екі хронологиялық кезеңге бөлінген: б. з. д. VII-VI ғғ. және б. з. д. V-IV ғғ. Үшінші

Репозиторий ҚарУ

хронологиялық кезең, автор қорғантас деп аталған, жиырма екі қабір табылған және б.з. д. III-I ғғ жатқызған. Сақ дәуіріндегі қабір шұңқырларының негізгі түрі — жай топырақ шұңқыры, 8 үйінді, 18 тас жәшік тіркелген. Қайтыс болғандардың солтүстікке бағытталғаны расталды. Диссертацияның бір тарауы "мұртты" қорғандарға арналған. Екі жүз жетпіс нысаннан алынған деректер жүйеленді, олардың 86 % - дан астамы Сарыарқаның шығыс бөлігінде тіркелді. А. З. Бейсенов зерттеуінде негізгі екі түрге бөлінеді -адам жерленбеген жалқы "мұрты" оба және шығысқа бағытталған адам жерленген үйіндіге жапсарлас салынған "мұрты" бар оба. Зерттеуші "мұртты" қорғандарды табынушылық еске алу ескерткіштері ретінде түсіндіреді және ерте темір дәуіріне жатқызады. Біздің дәуіріміздің бірінші мыңжылдығына дейін белгілі болған кешендер бұрыннан бар "мұртты"қорғанға кіреді деп санайды. Обада ерте ортағасырлық заттар табылған жағдайда оларды "көмбе" деп есептейді [1, 70 б.]. Тасмола археологиялық мәдениеті тарихындағы қорытынды қорғантас кезеңінің бөлінуі жаңа болып табылады. Сол кезде ашылған жиырма екі оба А. З. Бейсенов Сибирка 1 және Тұран түріндегі ескерткіштермен салыстырады. Диссертацияда қорғантас ескерткіштерінің жерлеу салтының сипаттамасы келтірілген. А. З. Бейсенов қорғантас ескерткіштерінің қалыптасуын шығыстан келген кейбір мәдени импульстердің ықпалымен кейінгі тасмола тайпаларының ортасында тарихи мәдени трансформациялармен байланыстырады [3, 176 б.].

2001 жылдан бастап Орталық Қазақстанның тасмола мәдениетін зерттеуде сапалы жаңа кезең басталды. Қоныстар ашылды, ақсүйектердің ауқатты обаларында ауқымды қазба жұмыстары басталды. Материалдарды талдау кезінде табиғи-ғылыми әдістер белсенді қолданылды [4, 41 б.]. Ерте темір дәуірі бойынша біздің білімдерімізді айтарлықтай кеңейтетін жаңа материал саны жинақталды. 2001 жылдан бастап Сарыарқа экспедициясы А. Х. Марғұлан атындағы археология Институты ерте темір дәуіріндегі қоныстарды іздеу және қазу бойынша белсенді жұмыстар жүргізуде. Қазіргі уақытта олардың саны қырыққа жетеді [5, 45 б.]. Олардың көпшілігінде өлшемі бойынша кішігірім қазбалар салынған [6, 38-41 б.]. Сонымен қатар қыш жасау технологиясы зерттелді. Алынған мәліметтер нәтижесінде қоныстан алынатыныдыстармен үлкен ұқсастығы анықталды, ол оны бірыңғай кешен ретінде қарастыруға мүмкіндік берді. Қыш құмыраның мойын бөлігіндегі фрагменттері бойынша есептелген зерттелген ыдыстардың жалпы саны 355 данадан кем болмады. Формалар типологиясы және ою-өрнекті талдауы жасалған. Ыдыстардың көп бөлігі терең шұңқырлы ыдыстын көлденең салынған әр түрлі белгілермен қолмен басылған іздермен безендірілген. Керамиканың техникалық-технологиялық талдауы бастапқы шикізатты іріктеу, қалыптау массасын жасау және ыдысты құрастыру дәстүрлерінің жиынтығы барлық қоныстарда бірдей екенін көрсетті. Қоныс б.з.д. VII-VI ғғ ерте темір дәуірінің уақытымен есептеледі. Керамика, киім-кешек коллекцияларының құрамы, тұрғын үйлердің құрылымы бойынша олар Солтүстік Қазақстан мен Алтайдың ерте сақ дәуірінің қоныстарымен біріктірілген. Ерте Тасмола қоныстану кешендеріне және донгал керамикасына салыстырмалы технологиялық талдау жасалды, олардың нәтижелері ерте темір дәуірі мен донгал кешендерінің генетикалық байланысын көрсетеді [5, 244-245 б.].

Соңғы онжылдықта Қазақстан археологиясының тағы бір бағыты — сақ дәуіріндегі ірі обаларды зерттеу. Қарағанды облысының аумағында он бес оба Нүркен, Назар-2, Талды-2, Шерубай сынды қорымдарды қазба жұмысы жүргізілді [7, 77 б.]. Бұл диаметрі 30-65 м, биіктігі 3-6 м үйінділер. Дала аймағының ірі обалар үшін жалпыға ортақ оба сәулетінің қызықты бөлшектері анықталды.Бұл шұңқыр үстінде "микро биік" тұрғызу. Ол толық, жертөле түрінде немесе балшық пен тастан қаланып тұтас болады. Плита, ағаш, ірімшік блоктарынан ("кірпіш") салынған. Балшықты ерітіндімен бекітілген" киіз үй тәріздес " құрылыс Нүркен қорымы 2 оба үйіндісінің астында табылды. Қуыс кеңістіктің биіктігі 2 м-ден асады. Құрылыста дромос бар ұзындығы 11 м [3, 177 б.]. Жерлеу камерасының үстіндегі дромасы бар "микро биіктіктің" болуы оба мемориалдар құрылысының көп екенін куәландырады. Мұндай құрылыс бастапқыда жабусыз тұрды және қандай да бір рәсімдер үшін қолданылды. Бұл жорамалды көптеген зерттеушілер қолдайды [8, 82 б.]; [9, 291 б.]; [10,

Репозиторий КарУ

222 б.]. Сарыарқаның ірі обаларының біріктіруші белгісі қабірдің дромос жобасы болып табылады [7, 77-79 б.]. Ұзындығы 11-15 м дромостар жерлеу камерасының шығыс қабырғасынан кетеді. Зерттеуші атап өткендей, дромостардың құрылымы Тасмола қорғандарын Беғазы-Дәндібай мәдениетінің кесенелерімен жақындастырады. Дромостарды жоспарлау, шикі блоктардан көтеру немесе дромостың ұшында кеңеюі, дромостың ұшында тас стеласы "мұртты" қорғандардың тас мүсіні мен жобасын таңқаларлық еске салады. Барлық обалар бірнеше рет тоналған. Бірақ іс жүзінде олардың әрқайсысында уақытты анықтауға мүмкіндік беретін заттар қалды. Ең бай алтын әшекейлер коллекциясы саны мен көркем құндылығы жағынан скифтер мен Тува номадтарының атақты "алтын" обаларынан кем емес, Талды-2 қорымынан №2 және №5 қорғандардан алынған әшекейлер осыны дәлелдейді [7, 78-79 б.].

XX ғасырдың екінші жартысында бөлінген тасмола археологиялық мәдениеті ерте сақ дәуірі кезенінен ірі тарихи-этнографиялық қауымдастық мәртебесіне ие болды. Қазіргі кезеңде ескерткіш — қоныстардың, ауқатты обалардың, антропоморфтық мүсіннің жаңа санаттарының ашылуына байланысты — бұл қауым шығыс еуразиялық аймаққа ғана емес, сондай-ақ шалғай аумақтарға да ықпал еткен орал-қазақстан далаларының кең таралған тайпаларының жоғары серпінді қоғамдастығы болып табылады. Жалпы далалық Еуразияның ерте темір дәуірін зерделеудегі ақпарат пен жетістіктерді ескере отырып, тасмола археологиялық мәдениетінің дереккөздерінің қазіргі жай-күйін талдау уақытын б. з. д. VIII-IV ғасырмен. б. з. д. III ғ. шектей отырып қайта ойластыруға мәжбүр етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Бейсенов А.З. Майкубенские курганы середины I тыс. до н.э. в Центральном Казахстане // Известия МОН-НАН РК. Серия общественных наук. - 2001. - №1 (230). - С. 66-71.
2. Бейсенов А.З. Талды-2 и памятники раннесакского времени степной Евразии//Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии. - Караганды, 2001. - С. 14-20.
3. Бейсенов А.З. Работы на могильнике Нуркен-2 // Историко-культурное наследие Сарыарки. - Караганда, 2007. - С. 173-198.
4. Исмагулова А.О, Бейсенов А.З. Новые краниологические материалы ранних кочевников Центрального Казахстана (VIII-I вв. до н.э.) // Проблемы взаимодействия национальных культур (межэтнические общения в политическом регионе). - Астрахань, 1995. - 4.2. - С. 41.
5. Бейсенов А.З., Ломан В. Г. Керамика раннесакского времени из поселения.
6. Бейсенов А.З. Исследования Сарыаркинской экспедиции в Центральном Казахстане // Известия МОН-НАН РК. Серия общественных наук. - 2002. - №1. - С. 31-41.
7. Бейсенов А.З. К изучению особенностей раннего железного века Центрального Казахстана // «Кадырбаевские чтения-2010». - Актобе, 2010. - С. 77-79.
8. Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки. - Алма-Ата, 1963. - 270 с.
9. Бисембаев А.А., Бидагулов Н.Т., Дуйсенгали М.Н., Мамедов А.М. Итоги работ Актюбинского областного центра истории, этнографии и археологии в полевом сезоне 2008 г. // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. – Уральск, 2008. – № 2. – С. 291–293.
10. Онгар А. Элитарные курганы ранних кочевников Восточного Казахстана и Семиречья: конструктивные особенности // Номады казахских степей: этносоциокультурные процессы и контакты в Евразии скифо-сакской эпохи. Астана, 2008. - С. 221-224.

Репозиторий КарУ